

**ONA TILI DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING KOMMUNIKATIV
KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI**

Turganbekova Gulsiyma Ziyuarbek qizi

Annotatsiya: Ushbu maqolada ona tili darslarida o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish masalasi nazariy va metodik jihatdan ko‘rib chiqiladi. Kommunikativ kompetensiya tushunchasining mazmuni, uning tarkibiy komponentlari hamda ona tili darsidagi metodik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Kommunikativ kompetensiyani shakllantirish til bilimlarini o‘zlashtirish bilangina cheklanmay, ularni ma’lum bir kommunikativ maqsadga, vaziyatga va ishtirokchilarga mos ravishda qo‘llash bilan bog‘liq ekanligi asoslab beriladi. Tadqiqotda kommunikativ kompetensiya nazariyasi, kommunikativ o‘qitish, vazifaga yo‘naltirilgan o‘qitish va hamkorlikda o‘qitish haqidagi ilmiy qarashlar nazariy manba sifatida foydalanildi. Shu asosga tayangan holda ona tili darslari uchun besh bosqichli metodik model taklif etildi. Model diagnostik yo‘naltirish, kommunikativ maqsadni belgilash, o‘zaro kommunikativ harakat, mustaqil kommunikativ faoliyat va refleksiv baholash bosqichlaridan iborat.

Tayanch so‘zlar: ona tili, kommunikativ kompetensiya, kommunikativ o‘qitish, nutq faoliyati, til bilimlari, kommunikativ vaziyat, interaktiv o‘qitish, kommunikativ topshiriq, refleksiya, baholash, metodik model.

Аннотация: В данной статье теоретически и методически рассматривается вопрос формирования коммуникативной компетенции учащихся на уроках родного языка. Анализируется содержание понятия коммуникативной компетенции, ее структурные компоненты и методические возможности на уроке родного языка. Обосновывается, что формирование коммуникативной компетенции не ограничивается усвоением языковых знаний, а связано с их применением в соответствии с определенной коммуникативной целью, ситуацией и участниками. В исследовании в качестве теоретического источника использованы научные взгляды на теорию коммуникативной компетенции, коммуникативное обучение, задаче-ориентированное обучение и совместное обучение. Исходя из этого, была предложена пятиэтапная методическая модель для уроков родного языка. Модель состоит из этапов диагностической ориентации, установления коммуникативной цели, взаимного коммуникативного действия, самостоятельной коммуникативной деятельности и рефлексивной оценки.

Ключевые слова: родной язык, коммуникативная компетенция, коммуникативное обучение, речевая деятельность, языковые знания, коммуникативная ситуация, интерактивное обучение, коммуникативное задание, рефлексия, оценка, методическая модель.

Hozirgi ta’lim jarayonida o’quvchining nafaqat bilimni o’zlashtirishi, balki shu bilimdan turmush va kommunikativ vaziyatlarda foydalana olishi ham muhim masalalardan biri hisoblanadi. Bu masala ona tili fani uchun alohida ahamiyatga ega. Chunki ona tili o’quvchining fikrlash, o’z fikrini bayon etish, boshqani tushunish va ijtimoiy muloqot faoliyatining asosiy quroli hisoblanadi.

O’zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi qonunida ta’lim tizimining asosiy vazifalari bilan birga bilim oluvchilarning intellektual, ma’naviy va kommunikativ rivojlanishiga oid talablar ham belgilangan. [1]

Ona tili darsida kommunikativ kompetensiyani shakllantirish masalasi til bilimlarini kommunikativ faoliyat bilan bog’lashni talab etadi. O’quvchi grammatik qoidani bilishi mumkin, biroq shu bilimni fikrini aniq va tushunarli bayon etishda qo’llay olmasa, til bilimining kommunikativ qiymati to’liq ochilmaydi.

Kommunikativ kompetensiya tushunchasi ilmiy adabiyotlarda til bilimlarini ijtimoiy va kommunikativ vaziyat bilan bog’lash orqali izohlana boshlangan. D.H.Xayms kommunikativ kompetensiyani grammatik bilimdan kengroq tushuncha sifatida qarab, tilni ma’lum bir ijtimoiy vaziyatda to’g’ri va maqsadli qo’llashning ahamiyatini ko’rsatdi. [2]

Keyingi tadqiqotlarda kommunikativ kompetensiya murakkab tizim sifatida qaraldi. M. Kanale va M. Sveyn kommunikativ kompetensiyani til bilimlari, ijtimoiy-lingvistik bilimlar, diskursiv va strategik qobiliyatlar bilan bog’ladi. [3]

Demak, kommunikativ kompetensiyani shakllantirishni faqat “o’quvchini gapirtirish” bilan cheklash to’g’ri emas. Bu jarayon til materialini o’zlashtirishdan boshlab, uni kommunikativ maqsadga mos tanlash, qo’llash, fikrlarni bog’lash, boshqa kishi bilan o’zaro muloqot qilish va o’z faoliyatini baholashgacha bo’lgan keng jarayon hisoblanadi.

Shundan kelib chiqib, maqolada ona tili darslarida kommunikativ kompetensiyani shakllantirishning mazmuni, metodik tamoyillari hamda ushbu jarayonning izchilligini ta’minlaydigan model ko’rib chiqiladi.

Kommunikativ kompetensiya tushunchasining nazariy asoslari. Kommunikativ kompetensiya tushunchasining mazmunini aniqlashda til bilimlari bilan tilni qo’llash o’rtasidagi munosabat asosiy masalalardan biri hisoblanadi.

An’anaviy til o’qitishda bilimning asosiy ko’rsatkichi til birliklarini bilish, grammatik qoidalarni o’zlashtirish va ularni to’g’ri qo’llash bilan belgilanadi. Kommunikativ yondashuv esa bu ko’rsatkichlarni kengaytiradi. Bunda til shaklining to’g’riligi bilan birga uning kommunikativ maqsadga muvofiqligi ham hisobga olinadi.

Xayms qarashlarida kompetensiya tushunchasi til tizimini bilish bilangina cheklanmaydi. So’zlovchi ma’lum bir vaziyatda nima aytish kerakligini, kimga aytish kerakligini hamda qanday shaklda aytish maqsadga muvofiq ekanligini ham bilishi kerak. [2]

Bu yondashuv ona tili metodikasi uchun ahamiyatlidir. Chunki o’quvchiga til birliklarini faqat tanish yoki qoida bo’yicha qo’llash emas, balki ularni kommunikativ maqsadga mos tanlash va qo’llash o’rgatiladi.

Kanale va Sveyn kommunikativ kompetensiya tarkibida grammatik, sotsiolingvistik, diskursiv va strategik tomonlarni ajratadi. [3] Bu model kommunikativ kompetensiyaning faqat bir tomonga bog‘liq emasligini ko‘rsatadi.

Ona tili darsida ushbu nazariy yondashuvlarni quyidagicha tizimlashtirish mumkin:

til komponenti — lug‘at boyligi, grammatika, til normasi;

kommunikativ komponent — til birliklarini vaziyatga mos qo‘llash;

diskursiv komponent — fikrlarni bir-biri bilan mazmun va mantiqiy jihatdan bog‘liq holda tuzish;

strategik komponent — kommunikativ qiyinchilikdan chiqish yo‘lini tanlash;

refleksiv komponent — o‘z kommunikativ faoliyatini tahlil qilish va baholash.

Bu komponentlar bir-biridan ajralgan holda shakllanmaydi. Til bilimlari kommunikativ qo‘llash uchun asos yaratadi; kommunikativ qo‘llash fikrlarni bayon etishni talab etadi; fikrni bayon etish diskursiv tashkil etishni taqozo qiladi; kommunikativ qiyinchiliklar esa strategik harakatni talab etadi.

Shuning uchun kommunikativ kompetensiyaning shakllanishini **“bilim — qo‘llash — o‘zaro harakat — refleksiya”** izchilligi orqali tushuntirish mumkin.

Ona tili darsida kommunikativ kompetensiyaning shakllantirish tamoyillari. Kommunikativ kompetensiyaning shakllantirish metodikasi bir necha o‘zaro bog‘liq tamoyillarga tayanishi kerak.

Kommunikativ maqsadga yo‘naltirilganlik tamoyili. Darsdagi til materiali ma’lum bir kommunikativ maqsad bilan bog‘lanishi kerak. Grammatik mavzu o‘z-o‘zicha maqsad bo‘lib qolmasdan, o‘quvchining nutqiy va yozma faoliyatini ta’minlaydigan vosita sifatida qaraladi.

Bu yondashuv o‘qitish mazmunining “nimani o‘rganamiz?” degan savol bilan birga “bu bilimni nima uchun qo‘llaymiz?” degan savolga ham javob berishiga olib keladi.

Kommunikativ vaziyat tamoyili. Kommunikativ kompetensiya real yoki o‘quv maqsadida tuzilgan vaziyatlarda shakllanadi. Vaziyat o‘quvchiga kommunikativ maqsadni tushunishga va til resurslarini shu maqsadga mos tanlashga imkoniyat beradi.

Kommunikativ vaziyatning mazmuni o‘quvchining yoshiga, bilim darajasiga va darsning maqsadiga mos bo‘lishi kerak.

O‘zaro harakat tamoyili. Kommunikatsiya bir tomonlama gapirish emas. Shu sababli darsda o‘quvchining boshqa o‘quvchilar bilan fikr almashishiga, savol berishiga, javob qaytarishiga va fikrga munosabat bildirishiga imkoniyat yaratilishi kerak.

Hamkorlikda o‘qitish haqidagi tadqiqotlarda ham o‘zaro bog‘liq faoliyatning o‘quv jarayonidagi ahamiyati asoslab berilgan. Jonson va Jonson kooperativ ta’limni ijtimoiy o‘zaro bog‘liqlik nazariyasi bilan bog‘laydi. [4]

Mustaqil faoliyat tamoyili. Kommunikativ kompetensiya o‘quvchining tayyor javoblarni takrorlashi orqali emas, balki o‘z kommunikativ qarorini qabul qilishi orqali shakllanadi.

Shuning uchun o‘qituvchi kommunikativ vazifani aniq belgilab, o‘quvchiga shu vazifani hal etishning bir necha imkoniyatini qoldirishi maqsadga muvofiq.

Refleksiv tamoyil. Kommunikativ faoliyat yakunida o‘quvchi o‘zining qanday gapirganini, fikrini qanday tuzganini, kommunikativ maqsadga erishgan-erishmaganini tahlil qila olishi kerak.

Refleksiya kommunikativ kompetensiyaning rivojlanishini uzluksiz jarayonga aylantiradi.

Kommunikativ kompetensiyaning shakllantirishning metodik modeli. Yuqoridagi nazariy qarashlar asosida ona tili darsida kommunikativ kompetensiyaning shakllantirishning besh bosqichli modelini taklif etish mumkin.

1-bosqich — diagnostik yo‘naltirish. Bu bosqichda o‘quvchining kommunikativ boshlang‘ich darajasi aniqlanadi. Bunda faqat grammatik bilim emas, balki o‘quvchining fikrini bayon etishi, tinglashi, savolga javob berishi, fikrlarni bog‘lashi hamda kommunikativ vaziyatga moslasha olishi kabi tomonlar hisobga olinadi. Diagnostika keyingi dars maqsadini belgilash uchun axborot manbai bo‘lib xizmat qiladi.

2-bosqich — kommunikativ maqsadni belgilash. Bu bosqichda til mavzusi kommunikativ vazifa bilan bog‘lanadi. Maqsad “o‘quvchi mavzudagi qoidani biladi” tarzida emas, balki “o‘quvchi o‘rganilgan til materialini ma’lum bir kommunikativ maqsadda qo‘llay oladi” tarzida belgilanadi.

3-bosqich — yo‘naltirilgan kommunikativ harakat. Bu bosqichda o‘quvchi til materialini o‘qituvchining yo‘naltirishi asosida kommunikativ faoliyatda qo‘llaydi. Bu yerda juftlik, guruh ishi, dialog, fikr almashish kabi usullar qo‘llanilishi mumkin. Biroq ularning qo‘llanilishi o‘z-o‘zicha maqsad bo‘lmaydi. Har bir usul ma’lum bir kommunikativ vazifani hal etishga xizmat qilishi kerak.

4-bosqich — mustaqil kommunikativ faoliyat. Bu bosqichda o‘quvchi til resurslarini mustaqil tanlab, kommunikativ masalalarni hal etadi. Vazifaga yo‘naltirilgan o‘qitish nazariyasida ham o‘quvchining tilni ma’lum bir masala yoki maqsadni hal etish jarayonida qo‘llashiga e’tibor beriladi. Ellis bu yondashuvni task-based language teaching nazariyasi bilan bog‘laydi. [5] Bu bosqichda topshiriqning asosiy o‘ziga xosligi — o‘quvchidan faqat til shaklini takrorlash emas, balki ma’lum bir kommunikativ natijaga erishish talab etiladi.

5-bosqich — refleksiya va baholash. Yakuniy bosqichda kommunikativ faoliyat natijasi tahlil qilinadi. O‘quvchi o‘z faoliyatini baholash orqali qaysi joyda qiyinchilik bo‘lganini, qanday til vositalari yetishmaganini va kommunikativ maqsadga qanchalik yaqinlashganini tushunadi.

Shunday qilib, modelning umumiy izchilligi: diagnostika → kommunikativ maqsad → yo‘naltirilgan harakat → mustaqil kommunikatsiya → refleksiv yetuklashtirish tarzida ko‘rinadi.

4. Kommunikativ topshiriqlar tizimining metodik asoslari. Kommunikativ topshiriq o‘quvchining til bilimlarini kommunikativ maqsadda qo‘llashiga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak. Bu yerda topshiriqning tashqi ko‘rinishi emas, uning ichki maqsadi asosiy ahamiyatga ega. Agar topshiriq o‘quvchidan faqat ma’lum bir grammatik shaklni topishni talab qilsa, u tilga oid mashq bo‘lishi mumkin. Ammo shu til shaklini ma’lum bir kommunikativ maqsad uchun tanlash va qo‘llash talab etilsa, topshiriqning kommunikativlik darajasi ortadi.

Shuningdek, kommunikativ topshiriq:

- aniq kommunikativ maqsadga;
- tushunarli vaziyatga;
- yetarli til resursiga;
- o‘quvchining mustaqil qaroriga;
- ma’lum bir kommunikativ natijaga ega bo‘lishi kerak.

Topshiriqlar tizimi birdaniga qiyin kommunikativ faoliyatdan boshlanmasdan, bosqichma-bosqich qurilishi maqsadga muvofiq. Avval til resursini boshqarish, keyin uni vaziyatda qo‘llash, shu bilan birga mustaqil kommunikativ qaror qabul qilishga o‘tish kerak.

Bu yondashuv metodik tizimning ichki izchilligini ta’minlaydi.

5. Kommunikativ kompetensiyani baholash. Kommunikativ kompetensiyani shakllantirish bilan birga uni baholash usullarini ham o‘zgartirish zarur. Faqat grammatik to‘g‘rilikni baholash kommunikativ kompetensiyaning barcha komponentlarini qamrab olmaydi. Kommunikativ baholashda o‘quvchining kommunikativ maqsadga erishishi, fikrining izchilligi, til vositalarini vaziyatga mos qo‘llashi va o‘zaro harakati ham hisobga olinadi.

Ona tili darsida baholash mezonlarini quyidagicha tizimlashtirish mumkin:

Mezon	Mazmuni
Mazmuniy muvofiqlik	Kommunikativ maqsadning bajarilishi
Mantiqiy izchillik	Fikrlarning o‘zaro bog‘liqligi
Til to‘g‘riligi	Til normasiga muvofiqlik
Kommunikativ muvofiqlik	Til qo‘llanilishining vaziyatga mosligi
O‘zaro harakat	Tinglash, savol, javob, fikr almashish
Refleksiya	O‘z faoliyatini tahlil qilish

Bu mezonlarning har birini har bir topshiriqda bir xil darajada qo‘llash shart emas. Baholash kommunikativ vazifaning maqsadiga mos belgilanadi.

O‘qituvchining kommunikativ darsni tashkil etishdagi roli

Kommunikativ yo‘naltirilgan darsda o‘qituvchining roli faqat bilim berish bilan cheklanmaydi. O‘qituvchi kommunikativ muhitni loyihalashtiradi, o‘quvchining faoliyatini yo‘naltiradi, til resurslarini tanlaydi va refleksiv jarayonga yetaklaydi. Bu yerda o‘qituvchining metodik qarori alohida ahamiyatga ega. Chunki bir xil til materiali turli kommunikativ maqsadlarda turli topshiriqlar orqali berilishi mumkin.

Richards va Rodjers til o‘qitish metodlarini tahlil qilishda maqsad, o‘qitish mazmuni, o‘qituvchi va o‘quvchi roli, dars faoliyati hamda metodik usullarni bir-biri bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqish kerakligini ko‘rsatadi. [6]

Shu sababli kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda o‘qituvchi:

1. kommunikativ maqsadni belgilaydi;
2. shu maqsadga mos til materialini tanlaydi;
3. kommunikativ vaziyatni loyihalashtiradi;
4. o‘quvchining o‘zaro harakatini tashkil etadi;

5. o‘quvchining mustaqil faoliyatini ta’minlaydi;

6. refleksiya va baholashni tashkil etadi.

Bunday tizimda o‘qituvchi bilan o‘quvchining faoliyati bir-biriga qarshi emas, balki bir-birini to‘ldiruvchi xarakterga ega bo‘ladi.

7. Kommunikativ kompetensiyani shakllantirish modelining metodik ahamiyati. Taklif etilgan modelning asosiy o‘ziga xosligi — kommunikativ kompetensiyani darsning faqat bir qismiga tegishli ko‘nikma sifatida emas, balki o‘qitish jarayonining butun tizimini bog‘lovchi natija sifatida qarashidadir.

Birinchii bosqich o‘quvchining boshlang‘ich imkoniyatini aniqlaydi. Ikkinchi bosqich o‘qitish maqsadini kommunikativ yo‘nalishga buradi. Uchinchi bosqich o‘quvchini kommunikativ harakatga jalb etadi. To‘rtinchi bosqich uni mustaqil kommunikativ qaror qabul qilishga olib keladi. Beshinchi bosqich olingan tajribani tahlil qilish va mustahkamlashni ta’minlaydi.

Demak, modeldagi bosqichlar bir-biridan ajralgan emas. Ular orasida sabab-natija bog‘liqligi bor: **boshlang‘ich daraja → maqsad → kommunikativ harakat → mustaqil qo‘llash → refleksiv yetuklashtirish.**

Bu yondashuv zamonaviy kommunikativ o‘qitish qarashlariga mos keladi. CEFR Companion Volume-da ham til faoliyati faqat til shaklini o‘zlashtirish emas, balki harakatga yo‘naltirilgan muloqot, o‘zaro harakat va kommunikativ faoliyat bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqiladi. [7]

Biroq CEFR asosini ona tili darsiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirib qo‘llash to‘g‘ri emas. Uning ayrim metodik g‘oyalarini — faoliyatga yo‘naltirilganlik, kommunikativ harakat, o‘zaro munosabat va refleksiya kabi tamoyillarni — ona tili o‘qitishining mazmuniga moslashtirish maqsadga muvofiq.

Natijalar va muhokama. Nazariy manbalar va metodik yondashuvlarni tahlil qilish natijasida kommunikativ kompetensiyani shakllantirishning bir necha asosiy sharti aniqlandi.

Birinchidan, kommunikativ kompetensiyaning shakllanishi til bilimlarining kommunikativ faoliyat bilan birligiga bog‘liq. Til materialii kommunikativ maqsaddan ajratilgan holda berilsa, o‘quvchining bilimlari amaliy kommunikatsiyaga to‘liq o‘tmasligi mumkin.

Ikkinchidan, kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish uchun darsda o‘quvchining faol faoliyati yetakchi o‘rin egallashi kerak. Bu yerda juftlik va guruh ishi, kommunikativ topshiriqlar va mustaqil faoliyat bir-birini to‘ldirishi kerak. [4]

Uchinchidan, kommunikativ kompetensiyani baholash ham uning mazmuniga mos bo‘lishi kerak. Ya’ni grammatik to‘g‘rilik bilan birga kommunikativ maqsadga erishish, fikrlarni izchil bayon etish, vaziyatga mos til tanlash va o‘zaro harakat kabi ko‘rsatkichlar hisobga olinadi.

To‘rtinchidan, kommunikativ topshiriqlar tizimli tarzda qurilishi kerak. Topshiriqning turi o‘zgarsa-da, uning asosiy maqsadi — o‘quvchini til bilimlarini kommunikativ faoliyatda qo‘llashga yetaklash — saqlanib qolishi lozim.

Beshinchidan, taklif etilgan besh bosqichli modelni kommunikativ kompetensiyani shakllantirishning metodik doirasi sifatida qarash mumkin. Modelning aniq darslardagi samaradorligini aniqlash esa maxsus pedagogik tajriba va diagnostik tadqiqotni talab etadi. Shu sababli ushbu maqolada statistik natijalar yoki eksperimental ko'rsatkichlar keltirilmagan.

Xulosa qilib aytganda, ona tili darslarida o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish — bu shunchaki til bilimlarini o'zlashtirish emas, balki ancha kengroq va chuqurroq metodik jarayondir. Bu jarayon o'quvchidan nafaqat til birliklarini bilishni, balki ularni o'rinli vaziyatda, to'g'ri maqsadda va suhbatdoshiga mos tarzda qo'llay olishni, fikrini izchil va tushunarli bayon etishni, boshqa odamni chin dildan tinglab tushunishni hamda o'z nutqiy faoliyatini tanqidiy nazar bilan baholay olishni talab etadi.

Kommunikativ kompetensiya nazariyasiga bag'ishlangan ilmiy qarashlar ham aynan shuni tasdiqlaydi — bu tushunchani faqat grammatik bilimlar doirasida qolib ketish bilan cheklab bo'lmaydi. Xayms kommunikativ kompetensiyani ijtimoiy vaziyat bilan uzviy bog'lab tushuntirgan bo'lsa, Kanale va Sveyn esa uning tarkibiy tomonlarini yanada kengroq va chuqurroq yoritib berishgan [2; 3]. Ona tili darsida bu nazariy qarashlarni amalga oshirish uchun esa aniq, izchil metodik yo'l kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Ta'lim to'g'risida. O'RQ-637-son, 23-sentyabr 2020-yil. LexUZ.
2. Hymes, D. H. On Communicative Competence. In: Pride, J. B., Holmes, J. (eds.). Sociolinguistics: Selected Readings. Harmondsworth: Penguin Books, 1972.
3. Canale, M., Swain, M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing. Applied Linguistics, 1980. DOI: 10.1093/applin/I.1.1.
4. Johnson, D. W., Johnson, R. T. An Educational Psychology Success Story: Social Interdependence Theory and Cooperative Learning. Educational Researcher, 2009. DOI: 10.3102/0013189X09339057.
5. Ellis, R. Task-based Language Learning and Teaching. Oxford: Oxford University Press, 2003.
6. Richards, J. C., Rodgers, T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
7. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment — Companion Volume. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020.
8. Willis, D., Willis, J. Doing Task-Based Teaching. Oxford: Oxford University Press, 2007.